

ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

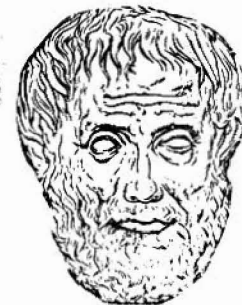
Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

**ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ
ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΣΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ**

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΟΥΡΑΝΟΥΠΟΛΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ, 14-16 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1990

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1993

λιέργειες έχουν εγκαταληφθεί και προωθείται η οικοπεδοποίησή τους.

Οι αυθαίρετες κατασκευές έχουν εξαφανίσει την οριογραμμή των συνόρων. Δεν λείπουν και οι καταπατήσεις.

Όσον αφορά τη διατήρηση-αποκατάσταση διατηρητέων κτισμάτων και μνημείων, έχουν επισκευαστεί μόνο το μετόχι της Κουμίτσας από τον ιδιοκτήτη του, που το χρησιμοποιεί σήμερα για παραθεριστική κατοικία. Πλήρης διατήρηση των μορφολογικών στοιχείων και των εσωτερικών χώρων (σταυροειδής κάτοψη στον όροφο-κατοικία), εργαστήριο-στούντιο στο ισόγειο. Αλλοίωση του όγκου, από παλαιότερη επέμβαση, ΝΑ του κτιρίου θα έπρεπε να αποκατασταθεί.

Ο Πύργος της Ουρανούπολης επισκευάστηκε από την αρμόδια υπηρεσία (10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού).

Κλείνοντας την εισήγηση, αναφέρω το γεγονός ότι το πρόβλημα θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί και δεν θα είχαμε το αρνητικό αυτό αποτέλεσμα στην ιστορική περιοχή της ευρύτερης περιοχής των συνόρων του Αγίου Όρους, αν είχαν εφαρμοστεί-νομοθετηθεί οι μελέτες της δεκαετίας του '70. Τις ανάγκες αυτές τις είχε προβλέψει ο καθηγητής και αγωνιστής της ανάδειξης της παραδοσιακής μας αρχιτεκτονικής κ. Μουτσόπουλος. Οι μελέτες που εκπονήθηκαν αφορούσαν την ανάδειξη των οικισμών και σας παρουσιάζω ως παράδειγμα τη μελέτη της Ουρανούπολης (αποτύπωση-ρυθμοτομικό σχέδιο, ειδικοί όροι δόμησης-τυπολογία των κατασκευών κ.λπ.).

ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ Δ. ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΩΝ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ

Όπως είναι γνωστό, από τα εικοσιένα εν συνόλω καθολικά των μονών του Αγίου Όρους (συμπεριλαμβανομένου και του νέου καθολικού της μονής Ξενοφώντος), τα επτά είναι κτίσματα της βυζαντινής εποχής, ενώ τα υπόλοιπα δεκατέσσερα ανήκουν στη μεταβυζαντινή περίοδο. Συγκεκριμένα, στα μεταβυζαντινά χρόνια έχουν κτισθεί το νέο καθολικό της μονής Ξενοφώντος και τα καθολικά των μονών Διονυσίου, Δοχειαρίου, Σταυρονικήτα, Καρακάλου, Σίμωνος Πέτρας, Φιλοθέου, Ξηροποτάμου, Γρηγορίου, Αγίου Παντελεήμονος, Ζωγράφου, Εσφιγμένου, Αγίου Παύλου και Κασταμονίτου. (Το καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου, που ως τώρα εθεωρείτο κτίσμα των μεταβυζαντινών χρόνων, φαίνεται πως ανήκει — σύμφωνα τουλάχιστον με πρόσφατη άποψη του καθηγητή Π. Μυλωνά — στη βυζαντινή εποχή).

Το ότι τα καθολικά αυτά ακολουθούν λίγο-πολύ τη βυζαντινή παράδοση του είδους δεν είναι βέβαια κάτι το περίεργο, δεδομένου ότι ο συντηρητισμός και η προσκόλληση στην παράδοση αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό κάθε εκκλησίας και — πολύ περισσότερο — του μοναχισμού, που αποτελεί την πιο ασυμβίβαστη εκδοχή της. Είναι άλλωστε φυσικό στην περίπτωση του Αγίου Όρους το εν λόγω φαινόμενο να εμφανίζεται εντονότερο, αφού πρόκειται για τον τόπο που αποτελεί τον θεματοφύλακα των αξιών του ορθόδοξου μοναχισμού. Στη συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση πρόκειται για τα καθολικά (και όχι για κάποια παρεκκλήσια) των αγιορείτικων μονών και συνεπώς το βάρος της παράδοσης είναι ακόμα πιο μεγάλο, αφού στα κτίσματα αυτά εναποτίθεται — λόγω της θέσης τους και της σημασίας τους — ο ρόλος του συνεχιστή των βυζαντινών παραδόσεων του είδους. Έτσι θα μπορούσε εν τέλει να λεχθεί πως στην αρχιτεκτονική των αγιορείτικων μεταβυζαντινών καθολικών αποτυπώνεται με σαφήνεια η πορεία της επιβίωσης του παραδοσιακού πλαισίου, όπως αυτό μετεξελίσσεται υπό την αναπόφευκτη επίδραση του πνεύματος της κάθε εποχής¹.

1. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η απουσία αρχαιολογικών ερευνών δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, κατά πόσο η ενδεχόμενη χρησιμοποίηση θεμελιώσεων των παλαιότερων φάσεων στα νέα κτίσματα έχει επηρεάσει την τυπολογία των μεταβυζαντινών καθολικών.

Ως προς τη χρονική περίοδο της οικοδόμησής τους τα αγιορείτικα μεταβυζαντινά καθολικά μπορούν να χωριστούν σε τρεις βασικές ομάδες:

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν τα καθολικά που κτίστηκαν κατά τον 16ο αιώνα, δηλαδή κατά τα χρόνια της πρώτης περιόδου ανάκαμψης μετά την κατάκτηση του τόπου από τους Τούρκους και την ύφεση που είχε ακολουθήσει προκειμένου για τα καθολικά των μονών Διονυσίου, Σταυρονικήτα, Καρακάλου, Δοχειαρίου και –πιθανότατα– Σίμωνος Πέτρας.

Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν τα καθολικά που κτίστηκαν στα χρόνια της μεγάλης οικοδομικής έξαρσης στο Άγιο Όρος, δηλαδή κατά το διάστημα από τα μέσα του 18ου αιώνα ως τα χρόνια της επανάστασης, έξαρσης που εντάσσεται στα πλαίσια της γενικότερης ακμής που χαρακτηρίζει την εποχή αυτή ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο· πρόκειται για τα καθολικά των μονών Φιλοθέου, Ξηροποτάμου, Γρηγορίου, Αγίου Παντελεήμονος, Ζωγράφου, Εσφιγμένου, καθώς και για το νέο καθολικό της μονής Ξενοφώντος, η ανέγερση του οποίου διακόπηκε από την επανάσταση και ολοκληρώθηκε μετά από αυτήν.

Στην τρίτη ομάδα ανήκουν τα καθολικά που κτίστηκαν κατά την τελευταία περίοδο ναοδομικής άνθησης στο Άγιο Όρος, δηλαδή στα μέσα και στο τέλος του 19ου αιώνα· στην ολιγάριθμη αυτή ομάδα ανήκουν τα καθολικά των μονών Αγίου Παύλου και Κασταμονίτου.

Τα καθολικά της πρώτης ομάδας κτίστηκαν κατά τη δύσκολη περίοδο της προσπάθειας προσαρμογής του ελληνοισμού στις συνθήκες της δουλείας. Το πρώτιστο καθήκον τώρα είναι η διατήρηση της εθνικής ταυτότητας, δηλαδή, εν προκειμένω, η συντήρηση της βυζαντινής παράδοσης (όπου και όσο αυτό ήταν δυνατό), έστω και χωρίς τη λάμψη του παρελθόντος. Άλλωστε η σχετικά μικρή χρονική απόσταση από τη βυζαντινή περίοδο δεν αφήνει περιθώρια μορφοποίησης των ουσιαστικών αλλαγών που αρχίζουν τώρα να συντελούνται. Στην τυπολογία το παραδοσιακό πλαίσιο είναι απόλυτα κυρίαρχο, και οι ελάχιστες αποκλίσεις που παρατηρούνται από αυτό δεν φαίνεται να εντάσσονται σε μια πορεία εξέλιξης του παραδοσιακού τύπου. (Η σημαντικότερη από αυτές είναι βέβαια η απουσία πλευρικών κογχών από το καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, στοιχείο που μάλλον πρέπει να αποδοθεί στη στενότητα προϋπάρχοντος περιβάλλοντος και όχι σε κάποια διάθεση τυπολογικής πρωτοτυπίας). Από τα καθολικά της περιόδου αυτής ξεχωρίζει το εξαιρετό καθολικό της μονής Δοχειαρίου, με τις ιδιαιτερότητες των κατακόρυφων αντηρίδων, των ορθογωνικών εξωτερικών ημιχορτών, και της κυριαρχίας της καθ' ύψος διάστασης, που του προσδίδουν ένα ύψος δυτικίζον. Η μορφολογία των καθολικών της εν λόγω περιόδου κινείται και αυτή μέσα στα παραδοσιακά πλαίσια και οι λίγες μικροδιαφοροποιήσεις, που είναι φυσικό να υπάρχουν, συνιστούν περισσότερο αδυναμία παρακολούθησης των παραδοσιακών προτύπων από ποιοτική πλευρά και λιγότερο διαμόρφωση ενός νέου ύψους.

Τα καθολικά της δεύτερης ομάδας, δηλαδή τα καθολικά που κτίζονται από τα μέσα του 18ου αιώνα ως τα χρόνια της επανάστασης, σηματοδοτούν μια

εποχή διαφορετική. Κατά την περίοδο αυτή ο ελληνοισμός όχι μόνον έχει προ πολλού ξεπεράσει τις δυσκολίες της περιόδου προσαρμογής του κάτω από τις συνθήκες της δουλείας, αλλά και έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια πολύπλευρη ακμή, που τώρα δίνει τους καρπούς της. Η έκφραση της ακμής αυτής στον τομέα της αρχιτεκτονικής δεν γίνεται βέβαια να αρκείται απλώς σε μια προσπάθεια ξερής συντήρησης της παράδοσης, αλλά επιδιώκει τον διακριτικό εμπλουτισμό των παραδοσιακών προτύπων με νέα στοιχεία που να δίνουν το στίγμα της καινούργιας εποχής. Στην τυπολογία η παράδοση του αθωνικού τύπου εξακολουθεί να είναι απόλυτα κυρίαρχη, σε μερικά μάλιστα καθολικά (π.χ. στο καθολικό της μονής του Αγίου Παντελεήμονος) τίποτα δεν δείχνει σε μια πρώτη ματιά –τουλάχιστον όσον αφορά την κάτοψη– ότι είναι κατά οκτώ αιώνες μεταγενέστερα από τα βυζαντινά πρότυπα του είδους. Όμως μια πιο προσεκτική ματιά στην τυπολογία μερικών από τα εν λόγω καθολικά αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας διακριτικής εξέλιξης, πάντα μέσα στα πλαίσια του παραδοσιακού τύπου. Κατ' αρχήν η κάτοψη οργανώνεται τώρα ως σύνολο με αυστηρή συμμετρία. Ακόμη, σε μερικά καθολικά διαφαίνονται κάποιες πρωτοτυπίες, όπως στο καθολικό της μονής Ξηροποτάμου, όπου δεν υπάρχουν διαχωριστικοί τοίχοι μεταξύ λιτής - παρεκκλησίων, ή όπως στο καθολικό της μονής Εσφιγμένου, από το οποίο απουσιάζει ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ κυρίως ναού - λιτής. Οι αλλαγές αυτές δείχνουν ότι ο τύπος του παραδοσιακού αγιορείτικου καθολικού, όπως αυτός προέκυπτε ως τελικό σύνολο, μετά τις κατά καιρούς προσθήκες παρεκκλησίων και εξωναρθήκων, αντιμετωπίζεται τώρα ως ενιαία σύνθεση με διάταξη οριστικά παγιωμένη, δηλαδή δεν βιώνεται απλώς ως ένα αυτονόητο πλαίσιο αρχών (όπως γινόταν ως τώρα) αλλά συνειδητοποιείται ως παράδοση. Ο σχεδιασμός λοιπόν ενός καθολικού συμπεριλαμβάνει τώρα εξ αρχής και τα πρόσθετα στοιχεία των εξωναρθήκων και των παρεκκλησίων, που δεν υπήρχαν στον αρχικό σχεδιασμό των παραδοσιακών καθολικών. Έτσι το πρότυπο υψίσταται τώρα τον αναγκαίο ανασχεδιασμό ώστε να γίνει μια «παράδοση», δηλαδή σχηματοποιείται και τυποποιείται αποβάλλοντας την προσθετική λογική που το χαρακτήριζε.

Οι αλλαγές βέβαια δεν περιορίζονται μόνον σ' αυτόν τον διακριτικό ανασχεδιασμό. Υπάρχουν και μερικές μικροαλλαγές σε επί μέρους τυπολογικά στοιχεία (όπως η εμφάνιση ενός τρουλλίσκου στο κέντρο του ιερού των καθολικών Ξηροποτάμου, Ζωγράφου και, αργότερα, Αγίου Παύλου, ή η ύπαρξη ενός δεύτερου ζεύγους κογχών στους πλάγιους τοίχους του νέου καθολικού της μονής Ξενοφώντος) που βεβαίως δεν συνιστούν υπέρβαση του παραδοσιακού πλαισίου, σηματοδοτούν όμως κάποιον εμπλουτισμό του.

Στον τομέα της μορφολογίας οι νεωτερισμοί είναι οπωσδήποτε πιο ευδιάκριτοι, ούτε εδώ όμως αναιρείται η κυριαρχία του παραδοσιακού πλαισίου. Κατ' αρχήν η συγκρότηση των όγκων και η βασική διάρθρωση των επιφανειών είναι περίπου ίδιες με τις αντίστοιχες των βυζαντινών καθολικών. Όσον αφορά τα επί μέρους παραδοσιακά στοιχεία θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτά δεν περι-

ρίζονται στα στοιχεία του βυζαντινού παρελθόντος που επιβίωσαν ως εδωά μέσω των καθολικών της πρώτης μεταβυζαντινής περιόδου (όπως η ευρεία εφαρμογή των τυφλών αφιδωμάτων, τα τοξωτά οδοντωτά γείσα κλπ.), αλλά περιλαμβάνουν και κάποια στοιχεία των βυζαντινών καθολικών που δεν φαίνεται να υπάρχουν στα καθολικά του 16ου αιώνας (τουλάχιστον στα ανεπίχριστα από αυτά), όπως η προσεγμένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, που τώρα συχνά τονίζεται (ή σχηματίζεται εξ ολοκλήρου) από τον κατάλληλο χρωματισμό. Αξίζει να τονιστεί ότι αυτή η αναβίωση στοιχείων της βυζαντινής παράδοσης (αναπόφευκτα σχηματοποιημένων) δεν είναι ένα φαινόμενο περιορισμένο στην αρχιτεκτονική της εποχής· ως θυμηθούμε τα ανάλογα φαινόμενα που παρατηρούνται τα ίδια περίπου χρόνια στη ζωγραφική του Αγίου Όρους με τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά και τα πρότυπά του από τον Πανσέληνο. Φυσικά η εξέλιξη σηματοδοτείται πολύ πιο ευδιάκριτα από τα νεωτερικά στοιχεία του γνωστού λαϊκού - μπαρόκ ύφους της εποχής, όπως τα κοιλόκυρτα τόξα διπλής καμπυλότητας σε υπέρθυρα και αφιδώματα, τα ανάγλυφα των κιονοκράνων, οι διατομές των πλαισίων των παραθύρων, οι τετράλοβοι φεγγίτες, τα γραπτώς διακοσμημένα γείσα κλπ.

Η τελευταία ομάδα των αγιορείτικων μεταβυζαντινών καθολικών αποτελείται από τα καθολικά των μονών Αγίου Παύλου και Κασταμονίτου, δηλαδή από τα καθολικά που κτίστηκαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Στα λίγα χρόνια που χωρίζουν τα εν λόγω καθολικά από τα όψιμότερα καθολικά της προηγούμενης περιόδου συνέβησαν καθοριστικές αλλαγές, τόσο στο γενικότερο πολιτικό πεδίο, όσο και στο πεδίο των ιδεολογικών και των καλλιτεχνικών ρευμάτων. Η θύελλα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα διέκοψε βίαια τις προϋποθέσεις ομαλής εξέλιξης της φυσιογνωμίας της εποχής και τη βίαιη αυτή τομή την ακολούθησε η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η πρωτεύουσα του οποίου έδινε τώρα τα πρότυπα του βαυαρικού νεοκλασικισμού της σε όλο τον ελληνικό χώρο.

Όσον αφορά την τυπολογία, το παραδοσιακό πλαίσιο παραμένει κυρίαρχο, όμως τα χαρακτηριστικά της διακριτικής εξέλιξης, που είχε εκδηλωθεί στα καθολικά της προηγούμενης περιόδου, γίνονται τώρα σαφέστερα. Κατ' αρχήν η συμμετρική οργάνωση (αποτέλεσμα του ενιαίου σχεδιασμού του συνόλου, όπως προαναφέρθηκε) είναι τώρα γενικευμένη, σηματοδοτώντας εμμέσως την οσιμότητα της εποχής. Όσον αφορά τις επί μέρους καινοτομίες, το καθολικό της μονής του Αγίου Παύλου δείχνει πιο προχωρημένο (αν και είναι παλαιότερο από το καθολικό της μονής Κασταμονίτου) και εμφανίζει κάποιες διαφοροποιήσεις παρόμοιες με εκείνες που υπάρχουν σε μερικά από τα καθολικά της προηγούμενης περιόδου, γεγονός που αποδεικνύει την καθιέρωση αυτών των εξελίξεων. Συγκεκριμένα, από το εν λόγω καθολικό λείπει ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ λιτής - κυρίως ναού, και εμφανίζεται ο τρουλλίσκος στην καμάρα του ιερού, ενώ οι κόγχες των παραβημάτων δεν διαμορφώνονται στον ανατολικό τοίχο αλλά στους πλευρικούς.

Στη μορφολογία η εξέλιξη είναι πια πολύ φανερό. Βέβαια η συγκρότηση των όγκων εξακολουθεί να εγγράφεται στα γνωστά παραδοσιακά πλαίσια, όμως οι επιδράσεις του νεοκλασικισμού είναι τώρα εμφανείς όπως και εκείνες από το όψιμο μπαρόκ - ροκοκό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαφανίζονται και όλα τα παραδοσιακά στοιχεία. Σημαντικό στοιχείο στη διαφοροποίηση της εξωτερικής εμφάνισης των καθολικών αυτών από τα παλαιότερα αντίστοιχά τους αποτελεί κατ' αρχήν η αλλαγή του υλικού δομής του προσώπου των τοιχοποιιών· η γραφικότητα των πλινθοπερίκλειστων τοιχοποιιών των καθολικών της προηγούμενης περιόδου δεν μπορεί να εκφράσει το νέο ύφος, γι' αυτό και παραχωρεί τη θέση της σε μια ισοδομική τοιχοποιία από λαξευτούς λίθους, που προσδίδουν ένα ύφος πιο «ψυχρό» αλλά πιο ταιριαστό στο πνεύμα του νεοκλασικισμού. Στα επί μέρους νεοκλασικά στοιχεία που τώρα εμφανίζονται θα μπορούσαν ενδεικτικώς να αναφερθούν οι αετωματικές επιστρώσεις των παραθύρων και οι ορθογωνικές διατομές παραστάδες στα τύμπανα των τρουλλών των δύο καθολικών, ενώ οι επιδράσεις του όψιμου μπαρόκ - ροκοκό (που τείνουν να εξαφανιστούν στο καθολικό της μονής Κασταμονίτου) είναι εμφανείς στο καθολικό της μονής του Αγίου Παύλου, όπως φαίνεται στους φεγγίτες, στα κιονόκρανα της πρόσοψης και στην καμπυλωτή διαμόρφωση πολλών γείσων και επιφανειών.

Τα αγιορείτικα μεταβυζαντινά καθολικά αποτελούν σίγουρα ένα σύνολο σημαντικών κτισμάτων που δεν υστερούν σε σχέση με τα βυζαντινά πρότυπά τους, έστω και αν δεν αποτελούν γεννήματα μιας αυτοκρατορικής εποχής, όπως εκείνα, αλλά μιας εποχής δουλείας. Ίσως μάλιστα το ενδιαφέρον τους να συνίσταται στο ότι προσπαθούν να ακολουθούν πιστά το παραδοσιακό πλαίσιο εκφράζοντας παράλληλα και τη δική τους εποχή.